

Sayı : 16

Sen: 1998

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

İSTANBUL 1998

OSMANLI ULEMASININ EKONOMİK DURUMU*

Hans Georg Majer**

Osmanlı uleması vergi vermezdi. Diğer askerilerden farklı olarak onların mallarına devlet tarafından el konmazdı. Ulema genelde etkili ve hatırlı olarak görünür. Bunların bazıları ise gerçekten zengindir. Devlet ve toplum içinde dikkat çekici bir güce sahip olan ulema, toplumla iç içe geçmiş ve diğer sosyal gruplarla kaynaşmıştır. Bu duruma, konuyla ilgili kitaplarda - özellikle de Gibb ve Bowen tarafından - yer verilmiştir¹. Bu yazarlar ulemayı tarif ederken "aristokrasi" terimini bile kullanırlar. Böylece son zamanlarda M. Zilfi tarafından teyid edilen² Joseph von Hammer-Purgstall'ın kanaatini tekrarlarlar³. Burada değinmek istediğim mesele ulema hakkında sahip olduğumuz bilgilerin, yukarıda belirtilmiş olan basmakalıplaşmış görünüme uyup uymadığıdır.

Ulemanın geliri birkaç asır boyunca ilgi çekti. Osmanlı siyasi liderleri en azından I. Bayezid'den beri ulemanın gelirleri ile bizzat ilgileniyorlardı⁴.

---

* "On the Economic Situation of the Ottoman Ulema" adı altında V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Tebliğler, Ankara 1990, s. 635-642'de yayınlanan bu yazı, adlı bu tebliğ, Dr. İbrahim Sezgin tarafından tercüme edildikten sonra müellifi tarafından kontrol edilmiş ve basılmasına izin verilmiştir.

** Münih Üniversitesi.

1 H.A.R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. I, part II, London 1957, s. 105, 107-108.

2 Madeline Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1988.

3 Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. 3, Pest 1828, s. 470, vol. 9, Pest 1833, s. XLI.

4 Veziriazama göre düşük maaş, kadılar arasında suiistimalin yayılmasına sebep idi, Bk. Aşıkpaşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman*, neşr. Âli Bey, İstanbul 1332, s. 70-71. Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Osman von Derwish Ahmed, genannt Aşık-Paşa-Sohn", Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Richard F. Kreutel. Graz 1959, s. 103-104.

Yüksek ulemanın geliri Jacopo di Promontorio⁵ ve Theodora Spandugino⁶ gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden ilk seyyahların dahi ilgisini çekmişti. Çünkü bir şahsın geliri, onun politik mevkiini göstermekte ve Avrupalı görevlilerle mukayesesi için temel teşkil etmekteydi. Ulema hakkında hazırladığı kısım uzun zaman mevcut en iyi kaynak kabul edilen D'Ohsson, ne yazık ki kaynakları vermese de bulabildiği bütün verileri birkaç sayfada sıralamıştır⁷. Gibb, Bowen ve Uzunçarşılı⁸ ulema ücretlerine ilişkin kopuk bilgileri az çok zikrederler. XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar değişik yazarlar ulema terimini, dinî vazifelilerin farklı tiplerini izafe etmek için kullanmışlardır. D'Ohsson ulema kelimesini, kadılar, müderrisler, müftiler, şeyhler, hatibler, müezzinler vesaireyi içine alacak şekilde en geniş manada kullanır. Gibb ve Bowen ulema terimini aynı grupları belirtmek için kullanırken Uzunçarşılı ve Halil İnalçık daha dar manada kullanıp⁹ kadılar, müderrisler, naibler ve müftileri ele alırlar¹⁰.

İmam, hatib, müezzin vb. daha küçük dinî hizmetliler gibi imparatorlukta camilerde çalışanları da Şeyhülislâm tarafından görev yerlerine atandıkları, imparatorluğun her yerinde görev yaptıkları ve yerli halk için dini temsil ettikleri için, bu bildiriye dahil etmeği gerekli görüyorum.

5 Franz Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo di Promontorio - de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, München 1957, s. 37 (Kadıaskerler hakkında).

6 Theodore Spandouyn Cantacasin, *Petit Traicté de l'origine des Turcs*, neşr. Charles Schefer, Paris 1896, s. 95 (Kadıaskerler hakkında).

7 Muradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, 3 vols. Paris 1787-1820, vol. 2, s. 291-293 Almanca: *Allgemeine Schilderung des Othomanischen Reichs. Aus dem Französischen des Herrn von Muradgea d'Ohsson ... übersetzt von Christian Daniel Beck*. vol 2, Leipzig 1793, s. 511-514.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.

9 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 171. Krş. Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), s. 42, 43.

10 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot Kahire uleması hakkındaki araştırmasına dervişleri de dahil eder (bkz. not 11 ve 22). Bununla birlikte Haim Shaked, bir "alimin eğitim görmüş ve mevki sahibi bir kişi olduğunu" belirtir ve bu gruba daha alt düzeydeki dinî hizmetlileri de dahil eder ("The Biographies of 'Ulamâ'in Mubârak's Khitat as a Source for the History of the 'Ulamâ' in Nineteenth Century Egypt", *The 'Ulamâ' in Modern History*, neşr. Gabriel Baer, Jerusalem, 1971, s. 42-43). R.C. Repp ulemayı resmi ulema ve resmi olmayan ulema olmak üzere ikiye ayırır. Bkz. "The Altered Nature and Role of the Ulema", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, neşr. Thomas Naff and Roger Owen. Carbondale and Edwardsville 1977, s. 285. Madeline Zilfi'nin "ulema piramiti", sadece en önemli şehirlerin kadılarını ve en önemli medreselerin müderrislerini içine alıyor; bunlar "ulema" zümresini meydana getirir. Ancak "ilmiye sınıfı aynı zamanda aşağı derecedeki kadıları, müftileri ve taşrada daha alt seviyedeki medreselerin müderrislerini" ve bütün bunlara ilaveten Osmanlı dinî hayatı için çok önemli olan cami vaizlerini de içine alıyordu (*Politics and Piety*, s. 24-26).

Ulemanın ekonomik durumu hakkında bilgi bulmak oldukça zordur. Marsot'un "Wealth of the Ulema"¹¹ adlı Mısır'dan bahsettiği ve dervişleri dâhil ettiği makalesinden başka bu konuda hiç bir araştırmadan haberdar değilim. Halbuki ulema hakkındaki ilk çalışmalar fazla fark gözetmeden delil olabilecek bütün ipuçlarını meydana çıkartma eğilimindeyken, daha yeni eserler çoğunlukla muayyen makamlara, zümrelere ve bölgelere ağırlık vererek, ulemanın ekonomik durumuna daha müdellel ve ayrıntılı bir şekilde yaklaşma temayülündedir. Zaman sınırlamasından dolayı bugüne kadar yapılmış birbirinden çok farklı araştırmalar hakkında bir fikir vermek için dikkatimi kadılar üzerinde yoğunlaştıracağım.

Uriel Heyd'in kadınların geliri hakkındaki mütalaalarından¹², onların gelir kaynakları hakkında birşeyler öğreniyor fakat mevcut para miktarı hakkında çok az bilgi ediniyoruz. Onların gelir kaynakları 1. timarlar, 2. arpalıklar, 3. harçlar, 4. para cezaları, 5. kendi bölgeleri içinde, öngörülenden fazla aldıkları harçlar, kanunsuz olarak tahsil ettikleri para cezaları ve halktan talep ettikleri "sözde hediyeler" 6. ve hiçbir zaman eksik olmayan rüşvet gelirleri. Gelirlerinin miktarı yalnız harçlar için bellidir. Uriel Heyd'e göre kadılara, yalnız Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinde timar verilirdi. Harçlar ilk olarak XV. ve XVI. asır kayıtlarında ortaya çıkmış ve daha sonra artmıştır. Bu muhtevayla Heyd, Celâlzâde'nin 1524'te "valilerin ve kadınların adaletsizlik ve baskılarından" şikayet ettiği bir raporu zikreder. Heyd veya onun kaynaklarına göre kadılığın yozlaşmasının sebeplerinden biri, belirli bir maaşa sahip olmamaları idi. Bu kaynakta, kadınların şahsî mülkleri ve gelirleri hakkında bilgi verilmiyor.

Ayn-ı Ali (1609)'ye dayanan Richard Repp, kitabında ilk şeyhülislâmlar hakkında daha fazla tafsilâtı bildiklerimize ekler¹³. Bu kaynak, yüksek rütbeli ulemanın bir kısmına hazineden verilen maaşlar ve emekli aylıkları hakkında bilgi veriyor. İlâve olarak yazar kaynaklarda XVI. asrın ortalarından itibaren görülen önemli bir terim olan "Mahsul-i kaza"yı açıklığa kavuşturmağa çalışır. Bir kadının gelirini gösteren bu toplam, Uzunçarşılı'ya göre 1000 haneye 10 akçe esasına göre hesaplanıyordu. Bu hesaplamanın sonuçları 70 veya 150 akçelik geliri olan kadınlara rastladığımız defterlerde kaydedilmiştir. Repp'in güvenilir telakki etmediği Ebussuud'un bazı fetvalarına göre bu gelirlerin nâibler tarafından toplandığı kabul edilebilir. Tayin edilmiş bir kadının bir günlük akçe gelirinin kesin miktarını gösteren

11 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Wealth of the Ulama in Late Eighteenth Century Cairo", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, s. 205-216.

12 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, neşr. V.L. Menage, Oxford 1973, s. 212-215, 295.

13 R.C. Repp, *The Müftü of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Oxford 1986, s. 305-306.

çok sayıda kayıttan Repp, kadıların derecelerine göre almış oldukları bir miktarı belirlemiştir. Ama bu bir istihkak ve tayin edilmiş gerçek bir maaş gibi değildir. Repp'e göre harçlardan elde edilen gelir ilâve idi. Çok daha yüksek bir yekûn tutan yıllık 5 keselik geliri olan Kaza (Çirmen)'e 150 akçeye tekabül eden bir gelir belirten Evliya Çelebi'nin Repp'in fikrini teyit ettiğine inanıyorum¹⁴. Diğer taraftan Halep Şer'iyeye Sicili'ndeki bir hüküm bu hususta şüphe yaratmaktadır¹⁵.

Halil İnalçık tarafından neşredilen 1431 tarihli "Defter-i Sancak-ı Arvanid"¹⁶ dayanarak Repp, bu vilâyette bir kadının günlük gelirinin 9-18 akçe olduğunu hesaplamış ancak bu şekilde ödemenin yaygın olup olmadığını ve ne kadar süre devam ettiğinin tam bilinmediğini belirtmiştir. Buna karşın Nicoara Beldiceanu tahrir defterlerinden yola çıkarak timarlı kadıların mevcudiyetini kanıtlamıştır¹⁷. Bu kayıtlar kadınlara timar tahsisatının bilinenden daha yaygın olduğunu gösterir. Fakat Beldiceanu detaylara girmez. Kayıtların bazılarında muayyen bir yerin kadısının timarı olarak açıkça belirtilmiştir. Bu yüzden memuriyet, tahsisat için esas idi. Beldiceanu 1479 tarihli bir belge ve 1512 ve 1520 arasına tarihlenen Hersekzade Ahmed Paşa'nın bir yazısında, Kadılık harçlarına ilişkin daha fazla veri tesbit etmiştir.

XVII. ve XVIII. asırlarda kadıların bozulmasını ve ehliyetsizliklerini vurgulayan Yücel Özkaya, onların gelirleri hakkında da hayli tafsilat verir¹⁸. Madeline Zilfi XVIII. yüzyılda "en yüksek ulemanın muayyen ilmiye hizmetlerini ve mülâzemet vermede" âdil oldukları gerçeğini vurgular¹⁹. Bu muhtemelen bir tür gelir sayılmıştır. En azından nüfuz kullanmanın bir vasıtası idi.

Sancak ve kaza gibi küçük idari birimler üzerine yapılmış araştırmalar, kadıların gelirleri hakkında hemen hemen hiç bilgi ihtiva etmezler. Belki bu mahallî araştırmaların çoğu tahrir defterlerini esas aldıklarından bu konu

¹⁴ Bkz Hans Joachim Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1956, s. 38 Çirmen için; s. 49. 300 akçelik bir kaza olarak Filibe'nin yıllık geliri 10 kesedir.

¹⁵ İnalçık, "Şikâyet Hakkı", s. 45, 54.

¹⁶ *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954.

¹⁷ Nicoara Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etude et Actes*, Paris 1973, s. 118-119; Nicoara Beldiceanu, *Le Timar dans l'Etat ottoman (debut XIVe - debut XVIe siècle)*, Wiesbaden, 1980, s. 40-41.

¹⁸ Yücel Özkaya, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 207-222.

¹⁹ Madeline C. Zilfi, "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 26, 1983, s. 359.

hakkında çok az bilgi verirler. Nejat Göyünç'e göre²⁰ Mardin kadısının almış olduğu bir günlük gelir 50 akçe idi. 1518'de bu gelir, 18.000 akçelik bir timar olarak verildi. Bu timar gelirini birkaç evkaftan alıyordu. Ama bu uygulama 1526'daki bir suiistimal sebebiyle kaldırıldı. Daha sonraki yıllara ait kadı gelirlerinin hangi kaynaktan alındığı belli değildir. Bununla birlikte bu gelirlerin vergiden muaf olduklarını öğreniyoruz. Bir Canik kadısı, vergiden muaf olmasından başka kendine ait bir parça araziye, oğullarından biri bir timar ve diğeri bir mâlikâneye sahipti. Bahaeddin Yedi yıldız'ın araştırmasında²¹, bölgedeki kadıların ekonomik durumları hakkında bulabildiği bilginin hepsi budur. Mısır ile ilgili bildiklerimiz biraz daha fazladır²². XVIII. yüzyılda ulema maaş ve tahsisatlarını aynı olarak alırdı. Sermaye, biraz ticaret olmak üzere çoğunlukla gayrimenkule yatırılmıştı. Hatta toprak sahibi ulema aileleri bile vardı.

Repp, "Mufti of Istanbul" adlı kitabında ilk şeyhülislâmların ekonomik durumuna değinir²³. Benzer bir yaklaşım Mehmet İpşirli'nin yakında çıkacak kadıaskerler hakkındaki kitabından beklenebilir. Şimdiki halde ne kadıaskerlerin ve şeyhülislâmların servetlerini teferruatıyla tartışmak, ne de maaşlarını görevli oldukları vakıflardan alan müderrislerin ve cami personelinin²⁴ durumlarına temas etmek mümkün değildir. Fakat yine de onların durumlarındaki pek çok soru, daha fazla araştırma ve tartışmaya ihtiyaç göstermektedir.

20 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 47-48, 84.

21 Bahaeddin Yedi yıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 63, 70, 84, 91.

22 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Political and Economic Functions of the Ulemâ in the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16, 1973, s. 135-152; kadılar bu araştırmaya dahil edilmemiştir. Galal H. El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis and Chicago, 1979, s. 23-24; kadıların ve Mısır Kadıaskerlerinin geliri hakkında birkaç mütalaa. Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*, Princeton N. J., 1962, s. 59-60. İbrahim el-Mouelhy, *Etude documentaire: organisation et fonctionnement des institutions Ottomanes en Egypt (1517-1917)*, Ankara 1989, s. 91. Milletlerarası "XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Suriye" konferansı (Erlangen, Temmuz 1989) esnasında okunmuş bildirimler arasında Karl K. Barbir ve Mozhe Ma'oz'un bildirimleri Suriye ulemasının ekonomik durumlarına temas etmişlerdir. Bkz. K.K. Barbir, "Wealth, Privilege and Family Structure: The 'Askar' of 18th Century Damascus according to the Qassam 'Askar' Inheritance Records", *The Syrian Lands in the 18th and 19th Century*, neşr. Thomas Philipp, Stuttgart 1992, s. 179-195; M. Ma'oz, "Changes in the Position and Role of the Syrian 'Ulam' in the 18th and 19th Centuries", *The Syrian Lands in the 18th and 19th Century*, s. 109-122.

23 Bkz. Repp, *The Mufti*, indeks, s. 322: "pay".

24 Onların ekonomik ve sosyal durumlarının aydınlatılması çalışmalarına bir örnek için bkz. Hans Georg Majer, "Ulema und 'kleinere Religionsdiener' in einem Defter der Jahre vor 1683", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vancò Boskov*, neşr. Hans Georg Majer, Wiesbaden 1986, s. 104-119.

Özetlersek, şimdiye kadar Osmanlı ulemasının ekonomik durumuna dair araştırmalar, gelirin miktarı ve kaynaklarına dair bilgilerin toplanması üzerine yoğunlaşmıştır. Arpalık²⁵ gibi kısa makaleler ve Ahmet Mumcu'nun kitabındaki²⁶ rüşvet ve devre çıkmak gibi konular dışında hemen hemen hiçbir sistematik çalışma yapılmamıştır. Benim görebildiğim kadarıyla kadıların masrafları hakkında hemen hemen hiçbir şey yazılmamıştır. İlmiye hakkında yayınlanmış incelemelerde kadıların servetleri veya ekonomik faaliyetlerine dair bilgi çok nâdirdir. Bu yüzden, ulemanın ve özellikle kadıların ekonomik durumları hakkında bildiklerimiz oldukça eksik tavsif edilmiş olabilir.

Kanaatimce ulemanın ekonomik durumu hakkındaki bundan sonraki araştırmalar, hususi tahlillerden çıkmamış sınıflandırmalarla ve önceki genellemelerle etkilenmiş olmamalıdır. Herşeyden önce araştırma başkentin büyük ulemasına hasredilmiş olmamalıdır. Bu grup hakkındaki araştırmalar için gereği kadar faydalanılmamış bazı kaynaklarda ve ilmiye hakkında tek merkezde toplanmamış araştırmalarda birkaç hareket noktası bulunabilir.

İlmiye hakkında bilgi ihtiva eden bazı kanunnâmeler araştırmacılar tarafından sık sık kullanılmıştır. İlâve metinlerin yayını²⁷ bize, ulemanın gelirinin bir kısmının hukukî dayanaklarını daha sistemli olarak inceleme imkânı verir. Ulemaya, kadı ve nâiblere, imamlardan başka hatiblere ve hatta müezzinlere nerede ve ne zaman timarların verildiğini ortaya çıkarmak çok önemli bir görevdir. Gelirin kaynağı ve miktarı da aynı şekilde açıklığa kavuşturulmak zorundadır. Bu ödev, en iyi şekilde haritacılık vasıtasıyla çözümlenebilir. Şu ana kadar yayınlanmış malzemeler, bu konudaki araştırmalar için yeterli değildir. Bununla birlikte Beldiceanu²⁸ tarafından toplanmış referanslar belki bir başlangıç noktası olabilir.

Arpalıklar, harçlar, para cezaları, devre çıkmak ve rüşvet, kaynaklarda ve birkaç modern çalışmada -özellikle Heyd ve Mumcu'nun çalışmalarında- gösterilmiş olduğu gibi açıkça belgelenmiştir. Fakaat biz, değişik pâyelerdeki, dönem ve bölgelerdeki ulemalar üzerine ayrıntılı kanılarda bulunmak

25 M. Tayyib Gökbilgin, "Arpalık", *İA*, I, 592-595; Robert Mantran, "Arpalık", *Et*², I, 658; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 84-87; Birkaç farklı mütalaa için bakınız Hans Georg Majer, *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich. I: Zu Uşakzade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık*, München 1978, s. 249-256.

26 Rüşvet ve devre çıkmak metodu için bakınız Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara 1969, s. 125-155, 296-304.

27 Selami Pulaha-Yaşar Yücel, "Le code (Kanunnâme) de Selim Ier (1512-1520) et certaines autres lois de la deuxième moitié du XVIe siècle", *Belgeler XII/16*, (1987), s. 1-99; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli 'Tarik-i İlmiye'ye Dair Ceza Kanunname'si", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, 1981-1982, s. 139-161.

28 Bkz. yukarıda not 17.

durumunda değildir. Sonuç olarak genellemeler yapmak vakitsiz gibi görünmektedir.

Resmi gelirlerine dahil olarak kendilerine oturacak bir yer tahsis edilen ulema daha ucuz yaşar. Kaynaklarda kadılar, müderrisler ve cami görevlileri için ayrılmış vakıf hâneler buluruz²⁹. Referanslar düzenli olarak toplanmış ve farklı bir usulde kullanılmış olmalıdır. Suraiya Faroqhi tarafından hâneler hakkında yapılmış araştırma³⁰, ne yazık ki umumiyet itibariyle askerî sınıf ile ilgili rakamlardan ulemaya dair rakamları ayırmaz. Yine de bu çalışma diğer bir hareket noktası olabilir.

Bir kısım ulemanın her yönüyle gelirinin başlıca kaynağı olan vakıf kuruluşları, ev ve yiyecek tayinlerinden başka özellikle ulema için mütevellî veya nazır gibi vazifeler vererek ilave gelirler meydana çıkarmışlardır³¹. Fakat ulemanın ne kadarının bu görevlerde bulunduğu açıklığa kavuşmuş değildir³².

Çeşitli kaynaklar konunun aydınlatılmasına yarayacak yararlı bilgileri içermesine rağmen, ulemalara devlet kasasından yapılan ödemeler konusu henüz araştırılmamıştır³³. Sultanlar, uzun bir zaman zarfında ödenen bir gelir veya bir ödeme, bir ihsan şeklindeki hediyeler vermek konusunda cimri davranmıyorlardı. Bu hediyeler, birkaçı muhafaza edilmiş ve yayınlanmış

²⁹ Bkz. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 16 (No. 113), 17 (No. 117), vd.; *Das osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*, neşr. Hans Georg Majer, Wien 1984, s. 114b/6, 175a/6.

³⁰ Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge 1987.

³¹ Örnek için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Belgeler I/1-2* (1964), s. 235-377, özellikle s. 248-250, 271-274, 292-294, 299-300, 303-307, 316-317, 322-323, 328, 338-339, 349-353, 369-374.

³² Ruth Roded, "Quantative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9 (1989), s. 68. Analiz edilen 104 vakıftan 76'sı idari sistem üzerine bilgiler vermiştir. Yöneticilerin % 36'sı ulema sınıfındandı ve bunların çoğu bu meykîye ulema sınıfından oldukları için atanmışlardı. Yalnızca bir alim başka bir nedenle bu göreve getirilmişti.

³³ Bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler X/14* (1980-1981), s. 37-38, 80 (Nr. 108); Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası (=İFM)* 15 (1953), s. 251-329, özellikle s. 308, 314, 320-321; Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM* 19 (1957), s. 219-276, özellikle s. 263, 266, 268; Ömer Lütfi Barkan, "974-975 (1567-1568) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM* 19 (1957), s. 277-332, özellikle s. 309 (Sâlyâne-i kadiaskerân-ı vilâyet-i Rumeli ve Anadolu); Shaw, *The Financial and Administrative Organization*, s. 184; L. Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, vol. I, Budapest 1955, s. 630-691, 758-759, 777, 783.

olan "İnamat Defterleri"nde kaydedilmişti³⁴. Ulema ve aileleri, özellikle şair oldukları takdirde hediye alan kimseler olarak görünmektedirler³⁵. Yüksek dereceli ulema, başkentteki nüfuzlu meslektaşları ile iyi ilişkiler kurmak isteyen taşra ulemasından³⁶ veya yabancı elçilerden de hediyeler almışlardır³⁷.

Yukarıda belirtildiği gibi kaduların ve ulemanın masrafları üzerine şimdiye kadar çok az yazılmıştır. Tımarlı kaduların bazısının askerî görevlerinden başka, bir memuriyeti elde etmenin maliyeti ve aynı zamanda bazı ulemanın lüks hayata dalma istidatları da bazı kaynaklarda ifade edilmiştir. Elbette kaduların ailesi ve hizmetçilerinin refakatinde değişik görev mahallerine yaptıkları seyahatların masrafı mazul yaşamak zorunda kaldıkları zaman zarfındaki masrafları kadar yüksek idi. Bundan başka sicillerin kâğıt ve cilt masraflarını kim ödemişti? Kaduların bu masrafları kendi ceplerinden yapmaları mı bekleniyordu? Yoksa resmî masrafların karşılanması için bir bütçe mi tahsis edilmişti?

Masrafların belirlenmesinden artan miktar bir ailenin serveti için esastır. Ulemanın veya ailelerinin şahsî eşyası hakkında çok az şey yazılmıştır. Ancak vefat etmiş ulemanın mallarının listelerini ihtiva eden kassam sicilleri gelecekte bu boşluğu tamamen doldurmuş olabilecektir. Ne yazık ki ne Barkan³⁸, ne Liebe-Harkort³⁹, ne de Hüseyin Özdeğer⁴⁰ çeşitli mülk envanterlerini çıkarırken ulema ve ulema ölmeyenler arasında bir ayırım

-
- 34 Ömer Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler IX/13* (1979), s. 296-380.
- 35 İsmail Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I: II. Bayezid Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-1980), s. 303-342; II: Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), s. 1-17.
- 36 Butrus Abu-Manneh, "The Husaynis: The Rise of a Notable Family in 18th Century Palestine", *Palestine in the late Ottoman Period*, neşr. D. Kushner, Jerusalem, Leiden 1986, s. 98-99, 103-105.
- 37 Mary Lucille Shay, *The Ottoman Empire From 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili*, Urbana 1944, s. 52; A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630*, Leiden/İstanbul 1978, s. 27.
- 38 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler III/5-6* (1966), s. 1-479.
- 39 Klaus Liebe-Harkort, *Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts. Ergebnisse aus der Untersuchung einiger Erbschaftshefte mit einem Überblick über die zeitgenössischen Vorschriften und Vorgänge auf dem Markt der Stadt*. Diss. Hamburg 1970.
- 40 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

yapmamışlardır. Bununla birlikte ulemanın tarihi için bu kıymetli malzemeyi kullanmak mümkün ve gereklidir⁴¹.

Kassam sicilleri kadar konuya açıklık getiren kaynaklar mevcut değilse de ulemanın zenginlik veya fakirliği üzerine dolaylı bilgiler bulabilmekteyiz. Muhtelif tahrir defterlerinde, şehirlerde bulunan bahçelerin sahiplerini gösteren listelerde ulemaya da rastlarız⁴². Emlâk alım satımı veya para borçlanmalarının kayıtlarını ihtiva eden sicillerde ulema da bu işlemlerde taraf olarak görülmektedir. Mültezimler kendi sermayelerine ihtiyaç gösterdiği gibi, kaynakların bahsettiği ulemayı temsil eden mültezimler de bizim için faydalıdır. Bir vakıf kuruluşu, elbette vakfedenlerin ekonomik durumunun bir göstergesi olabilir. Sadece bir örnek verirsek: Madeline Zilfi'nin Şeyhülislâm Dürrizade Mustafa Efendi vakfiyesini tahlilinden, Mustafa Efendi'nin İstanbul ve civarında 17 hane, Konya'da bir değirmen ve birkaç arsaya sahip olduğu ortaya çıkar⁴³. Bahaeddin Yediyıldız XVIII. yüzyılda yeni kurulmuş vakıfları tahlil etmiş ve vakıfların sadece % 15'inin ulema tarafından kurulmuş olduğu sonucuna varmıştır⁴⁴. Bu durum XVIII. yüzyıl ulemanın siyasi tesirinin zirvesine vardığı devir olduğu için çok şaşırtıcıdır.

Şimdiye kadar yapılmış araştırmalar, Osmanlı İmparatorluğunda ulemanın ekonomik durumunun başarılı bir tasvirinin, mahdut birkaç kaynakla bile mümkün olduğunu gösterir. Şurası unutulmamalıdır ki ulema konusunun incelenmesine yalnızca bir meslek grubu olarak ulema ya da tek tek şahıslar değil, ulemanın ailesi de dahil edilmelidir. Ulema veya en azından ulemanın bazıları aristokrasi gibi birşey oluşturmuş ise, bu ulema aileleri birkaç kuşaktır zengin ve nüfuz sahibi olmalıydılar.

Özetlersek: Şimdiye değin yapılan araştırmaların ışığında ulemanın maddi durumu hakkında en fazla şu "genellemeyi" yapabiliriz: Bunların bazıları zengin, bazıları fakirdi; bazıları nüfuz sahibi, bazıları etkisizdi; bazıları bir dönemde, bazıları ise bir başka dönemde...

41 Bir örnek için bkz. Majer, *Vorstudien*, I, 182-194.

42 Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, s. 7, 8, 11, 158, 160 vs.

43 Zilfi, "Elite Circulation", s. 350.

44 Yediyıldız, *Institution du vaqf*, s. 163, 166.